

УДК 002:929 Єфремов(447)“192”

**СПІВПРАЦЯ СЕРГІЯ ЄФРЕМОВА
З КНИГОЗНАВЧИМИ УСТАНОВАМИ ТА ОРГАНІЗАЦІЯМИ
(20-ті роки ХХ ст.)**

Галина КОВАЛЬЧУК

*Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського,
вул. Володимирська, 62, м. Київ, 01033, Україна, тел. (044) 288-13-85*

Стаття присвячена книгознавчій діяльності видатного вітчизняного літературознавця, академіка, віце-президента Академії наук України в 1920-х рр. Сергія Олександровича Єфремова (1876–1939), насамперед його історико-книгознавчим розвідкам стосовно українського книговидання кінця ХІХ – початку ХХ ст., а також його співпраці з Українським науковим інститутом книгознавства (УНІК) та Українським бібліологічним товариством (УБТ).

Ключові слова: Сергій Єфремов, Український науковий інститут книгознавства, Українське бібліологічне товариство, “Бібліологічні вісті”, видавництво “Вік”, історія українського книговидання.

Сьогодні про книгознавчий доробок академіка Сергія Єфремова, зокрема його співпрацю з Українським науковим інститутом книгознавства (УНІК), що існував у Києві з 1922 по 1936 рр., знають менше, ніж про його літературознавчий спадок, наукову та громадську діяльність.

Насамперед слід зазначити, що УНІК із самого початку свого існування слідкував за діяльністю різних установ суміжних галузей та інформував спеціалістів про певні події, дотичні до книгознавчих проблем, на сторінках свого часопису “Бібліологічні вісті”. Так, у першому номері журналу за 1923 р. (незначний наклад якого, власне, складають літографовані копії машинопису), повідомлялося: “26 і 27 липня в помешканні Академії наук відбулося дуже цікаве читання академіком С. Єфремовим третього тому своєї історії літератури (глава про нове революційне письменство). Після прочитання серед присутніх виникли довгі дискусії. Є думка прочитати цей доклад серед широкої аудиторії” (с. 35).

У № 4 за 1923 р. (с. 81) уміщено інформацію про академічну комісію для укладання біографічного словника діячів України, зміну в її керівництві та обрання головою комісії С. Єфремова в другому півріччі 1923 р. У цьому ж номері сповіщалося (с. 114), що видавництво “Сорабкапа” в Києві, яке до того часу видало за весь період свого існування лише одну брошуру українською мовою, заснувало український відділ і підготувало до друку, серед інших, книгу С. Єфремова “Карпенко-Карий”, а також “Шевченківський збірник” (який планували зробити періодичним), у першому томі якого міститься стаття акад. С. Єфремова, тощо.

Кілька повідомлень про різнопланову активну діяльність академіка С. Єфремова було в “Бібліологічних вістях” за 1925 р. Серед них: інформація про те, що Перший відділ УАН ухвалив видати збірку матеріалів до історії цензури над українським

словом, а відповідну роботу по лєнінградських архівах провадить Ю. О. Нелідів під загальним керівництвом академіка С. О. Єфремова (с. 139); перелік доповідей із книгознавства, зачитаних на засіданнях дослідних кафедр та комісій УАН, у тому числі академіка С. О. Єфремова “Українська книга в 1798–1916 рр.” (с. 155); публікація, вірогідно, В. Романовського про архів М. О. Маркович у Ленінграді, де серед листування, між іншими, є листи С. Єфремова.

У надзвичайно цікавих спогадах М. Зерова “Мої зустрічі з Нарбутом”, опублікованих у № 1 “Бібліологічних вістей” за 1927 р., також згадується С. Єфремов, точніше, веселе зібрання гурту співробітників журналу “Наше минуле” з приводу 25-річчя літературної діяльності С. Єфремова, про виданий йому від імені “Мандрованої академії” (*Academia vagabunda*) диплом роботи Г. І. Нарбута латинською мовою, на якому розписалися всі присутні – А. В. Ніковський, П. І. Зайцев, Г. І. Нарбут, П. Я. Стебницький, М. К. Зеров та інші.

Сам УНІК, починаючи з 1926 р., поділявся на секції, куди входили штатні працівники, а з метою залучення до активної творчої праці кращих наукових сил в галузі книгознавства не лише Києва, але й всієї України, а також Росії і навіть закордону, при УНІК було створено Комісії, в науковій роботі яких за планами Інституту на громадських засадах брало участь широке коло дослідників. Бібліографічну комісію з моменту її організації у лютому 1926 р.¹ і до березня 1928 р.² очолював академік С. О. Єфремов, його заступником обрали Ю. О. Меженка, секретарем – М. М. Іванченко, а відповідну секцію в УНІК було створено лише 1928 р. Одним із найперших завдань комісії було “обмірковування” окремих питань бібліографічної теорії та практики. Засідання Бібліографічної комісії відбувалися регулярно, це була найчисленніша комісія УНІК: до її складу входило понад 20 вчених і практиків бібліографічної роботи, серед них: П. Клименко, В. Іваницький, М. Сагарда, О. Назаревський, Ф. Самоненко, В. Ігнатієнко, П. Лисяченко, П. Попов, П. Рудін, А. Вяяснівський, О. Кисіль, М. Ясинський, Д. Балака, В. Барвінок, А. Криловський, В. Козловський, Б. Зданевич, Я. Шешенко, Н. Заглада, В. Шпілевич, Т. Волобуєва та ін. Протоколи засідань комісії, що зберігаються в архіві УНІК (Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (ІР НБУВ), фонд 47), дають можливість уявити коло питань, які тут розроблялися. Зокрема, з квітня 1926 р. УНІК працював над укладанням покажчика творів І. Франка; починаючи з 1927 р. на засіданнях комісії систематично відбувалося обговорення та рецензування бібліографічних покажчиків, особливо художньої літератури та літературознавства, заслуховувалися відповідні доповіді. Саме на засіданнях цієї комісії відстоювалися найважливіші принципи укладання українського бібліографічного репертуару, точилися наукові дискусії. Були заслухані доповіді О. Малєїна “Новий підручник для вивчення інкунабулів”, Ю. Меженка “Теоретичні підстави організації бібліографічної роботи в Україні” та ін. Про роботу комісії можна довідатися також із хронікальних заміток “Бібліологічних вістей”.

У цьому журналі було опубліковано дві статті С. Єфремова, присвячені історії українського книговидання кінця XIX – початку XX ст. – темі, мало опрацьованій у нашій історіографії, тому значення цих статей не втрачає своєї ваги і до сьогодні.

Перша з них – “На світанку українських видавництв” – розкриває історію створення та діяльності видавництва “Вік” (1895–1918). Невеликий за обсягом матеріал

¹ Архів УНІК: Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф. 47, од. зб. 63, арк. 1.

² Там само. – Од. зб. 154, арк. 13.

містить чимало цікавої інформації з життя української громади Києва згаданого періоду, зокрема про Олександра Кониського – однієї з центральних фігур, за висловом С. Єфремова. Саме на вечірках у О. Кониського, за спогадами автора, обговорювали болючі питання цензурування української книги і обмірковували проекти видання й розповсюдження літератури О. Лотоцький, В. Доманицький, В. Дурдуківський, С. Єфремов та ін. За свідченням останнього, восени 1895 р. на квартирі В. Доманицького відбулося перше засідання видавничого гуртка, що надалі отримав назву “Вік”. Першим проектом цього видавництва була збірка оповідань О. Кониського “У тісної баби”, опублікована його власним коштом 1896 р. Члени видавничої спілки робили щомісячні внески по 20 коп., надсилали до цензури десятки рукописів українських книжок, які там вилежувалися місяцями, а якщо й поверталися, то так були покреслені червоним (видавці казали – “кровопусками”), що видавати їх уже було неможливо.

Оскільки українських книгарень не було, розповсюдженням книжок займалися знов-таки самі видавці, залучаючи до цього знайомих студентів, учителів тощо. Для історії вітчизняного книговидання й книгорозповсюдження надзвичайно цінною є інформація С. Єфремова щодо створення 1897 р. нелегальної всеукраїнської організації та заснування нею першої української книгарні на Безаківській вулиці. Саме ця організація почала виділяти у вигляді субсидій по 100–200 карбованців на рік на видання книжок; у цей час дещо пом’якшилися цензурні утиски.

Сторічний ювілей нового українського письменства – 1898 рік – був переломним у вітчизняній видавничій справі. Гурток видавців вирішив показати здобутки українського письменства за 100 років і скласти ювілейний збірник поезій. Якимось дивом рукопис пройшов цензуру, і видавці, після тривалих вагань і суперечок, наважилися випустити збірник під назвою “Вік” без грошей – у кредит в друкарні та за передплатою. Ризик був великий, але вже за півроку видання розійшлося повністю, а видавці ще й одержали прибуток в тисячу карбованців, сталий кредит у друкарні, репутацію в книгарських сферах і попит у читачів.

Надалі видавництво постійно збільшувало свою продукцію, випускаючи не лише народні брошури, але й книги творів І. Нечуя-Левицького, П. Мирного, М. Коцюбинського, Б. Грінченка, а також серію “Українська бібліотека”, куди входили твори Т. Шевченка, Марка Вовчка, С. Руданського, Л. Глібова, І. Франка, С. Васильченка та ін. Найінтенсивнішим, як зауважив С. Єфремов, був період 1900–1905 рр. Згодом, із появою нових видавництв, “Вік”, вважаючи свою місію певною мірою завершеною, потроху уповільнював свою роботу і припинив її зовсім у 1918 р., коли старі методи діяльності вичерпали себе.

С. Єфремов наводить статистичні дані щодо випуску літератури “Віком”, поділивши всю книжкову продукцію на п’ять рубрик: 1) серія народних книжок “Селянська бібліотека” – 70 назв у 375 000 примірників; 2) серія “Українська бібліотека” – 23 назви у 73 000 прим.; 3) збірки творів українських письменників – 10 томів у 30 000 прим.; 4) публіцистична серія “Наші справи” – 21 назва в 25 000 прим.; 5) видання поза серіями – збірники й окремі твори – 16 назв у 50 000 прим. Разом 140 назв у 560 000 примірників на суму щонайменше 200 000 карб. за ціною книгарень. Чимало з видань “Віку” виходило кількома накладками. Це немало і для сьогодення, проте належним чином оцінити зроблене можливо лише на історичному тлі: абсолютно вся робота, цілком безоплатна, щодо збирання культурних здобутків українства (вперше!), підготовки видань, організації їх друкування й розповсюдження, лежала на плечах маленького гуртка ентузіастів.

Завершуючи статтю, С. Єфремов писав: "...період найтяжчий, але сліди по йому лишаються. І хто зна – може дехто й тепер, хоч і несвідомо для себе, використовує ті шляхи й той досвід, що починалися з таких скромних, але на той час фантастичних мрій у маленькій світличці Кониського проти Безаківської вулиці...". Минуло вже сторіччя, а якими актуальними ці слова є донині!

Друга стаття С. Єфремова "В тісних рямцях", опублікована в "Бібліологічних вістях" (1926, № 2, с. 40–67). Це ґрунтовний нарис української книги за 1798–1916 рр., як уточнено автором у підзаголовку, а правильніше б сказати – українського книговидання, бо це, власне, не літературознавча, а історико-книгознавча стаття, спеціально написана для часопису УНІКу. Її видали також окремим відбитком, як брошуру (Київ, 1926, 32 с.). Матеріал поділений на дев'ять розділів, які ми умовно можемо визначити таким чином:

I. Доля української книжки у XVIII ст., суспільні протиріччя й цензурні утиски або, за висловом С. Єфремова, "зловорожі обставини".

II. "Енеїда" І. Котляревського та українські видання першої половини XIX ст. Період, названий автором "як своєрідне любительство та пієтизм до рідного слова".

III. Період від "Записок о Южной Руси" П. Куліша 1856 р. видання до Валуєвського указу 1863 р.: видання П. Куліша, російських видавців української книги, стан книговидання в українських містах, коли, як писав С. Єфремов, "українське слово, а разом з тим і українська книга в Росії просто перестали існувати".

IV. Видавнича діяльність Київської Громади в 1870-х рр. – до Емського указу 1876 р.

V. Закордонні українські видавництва 1870–1880-х рр. – С. Подолинського, М. Драгоманова.

VI. Наслідки Емського указу 1876 р. для українського книговидання другої половини 70 – першої половини 90-х років XIX ст.

VII. Чотири українські видавництва 1890-х рр.: Б. Грінченка у Чернігові, "Вік" у Києві, "Вс. І. Гуртом" у Харкові, "Благодійне товариство" та "Просвіта" в Петербурзі. Стан книгарства.

VIII. Книговидавнича справа від 1905 до 1914 рр. Статистика книговидання з доповіді В. Доманицького на першому просвітньо-економічному конгресі, організованому товариством "Просвіта" у Львові 1909 р.

IX. Репресії проти української книги та періодики 1914–1916 рр.

Завершується стаття дещо пророчими висновками вченого: "Сама вже періодичність репресій показувала, що боротьба проти слова була власне безнадійна і що мусив прийти час, коли в неї вибито буде з рук єдино звичну для неї зброю. Цей час прийшов у лютому 1917 р., з лютневою революцією, якою українська книга має датовати початок нового періоду в своєму, дуже ще неблагоденственному, існуванні".

Усього 27 сторінок вмістили досить повно викладений нарис історії нашої книги ледь не за два століття! Слід обов'язково відзначити, що саме С. О. Єфремов першим визначив події, певні видання, авторів та видавництва, які й надалі вважаються найвизначнішими в історії вітчизняного книговидання. Йому вдалося зафіксувати цілісний процес українського книговидання, з його проблемами, сплесками та падіннями, здобутками, що творилися інколи на межі людських можливостей, прагненням подолати всі перешкоди, донести українську книжку читачам, тоді ще нечисленним.

Планувалося також надрукувати у другому томі Трудів УНІК “Українська книга XIX і XX ст.” статтю С. Єфремова “Українська книжка в Росії. 1798–1917”³, проте цей том із різних причин так і не видали.

Ще одним прикладом книгознавчої діяльності С. Єфремова можна вважати його участь у діяльності Українського бібліологічного товариства (УБТ). Воно проіснувало досить короткий час, і на сьогодні його діяльність майже забута. Ініціаторами створення товариства були бібліографи Ярослав Стешенко, Микола Іванченко, професор Сергій Маслов і сам Сергій Єфремов. Організаційне засідання для заснування УБТ відбулося 15 жовтня 1928 р. у кабінеті академіка С. Єфремова в Академії наук, де було розглянуто такі питання: про тимчасову президію товариства; про нових членів, про план діяльності товариства на 1928–1929 рр. і його декларацію. УБТ проголосило своїм завданням об’єднання українських бібліофілів і практиків книжкової справи для загальної праці над різними проблемами, пов’язаними з книжкою (історія, мистецтво, техніка, економіка книги тощо).

Усього відбулося 14 засідань, на яких було заслухано близько 20 доповідей⁴. Репресії, що почалися у колі української інтелігенції 1929 р., остаточно “поставили хрест” на діяльності УБТ, оскільки більшість його членів заарештували, у тому числі й С. Єфремова. За твердженням Наталії Полонської-Василенко, “він мав широку популярність в Україні, і його звали в широких колах громадськості “сумлінням України”⁵.

Як відомо, приводом для цькування С. Єфремова стала публікація його статті “Про двох лицарів – одного під забралом, другого так” у львівській газеті “Діло” від 25 липня 1928 р., що була відповіддю на статтю Кирила Студинського “За Українську Академію наук” у цій же газеті в травні того ж року. Стаття К. Студинського, умовно кажучи, викривала антиукраїнську спрямованість Академії наук республіки, а стаття С. Єфремова давала відсіч звинуваченням. Уряд радянської України, здавалося, мав би підтримати віце-президента радянської Академії і засудити випад проти неї “галичанського”, закордонного академіка К. Студинського. Насправді, керівництво України використало К. Студинського для інспірування справи проти незручного, занадто впливового і самостійного С. Єфремова. Не варто недооцінювати й боротьбу, що відбувалася в Академії між М. Грушевським та С. Єфремовим.

На сьогодні є достатньо публікацій, які проливають світло на те, як фабрикувалася справа проти С. Єфремова. Візьмімо, до прикладу, відповідну постанову Президії ВУАН, опубліковану 1 січня 1929 р.⁶ або витяг з протоколу засідання Політбюро ЦК КП(б)У про проведення кампанії громадського осуду академіка С. Єфремова від 9 січня 1929 р.⁷, на якому було ухвалено: “Считать необходимым проведение общественной кампании среди широких кругов интеллигенции с вынесением ряда научными учреждениями и собраниями решений, приветствующих постановление През[идиума] Академии о [С. А.] Ефремове”. З грифом “Цілком таємно” терміново розповсюджувався по партійних комітетах лист ЦК КП(б)У, з пропозицією засудити академіка

³ Архів УНІК: ІР НБУВ, ф. 47, од. зб. 55, арк. 8.

⁴ Ковальчук Г. Українське бібліологічне товариство (УБТ) // Вісник Книжкової палати. – 2004. – № 4. – С. 34–35.

⁵ Полонська-Василенко Н. Д. Українська Академія наук: Нарис історії. – Київ, 1993. – С. 68.

⁶ Див.: Комуніст. – 1929. – № 1 (2687). – 1 січня.

⁷ Історія Національної академії наук України 1929–1933: Документи і матеріали. – Київ, 1998. – С. 20 (№ 1).

Єфремова до 10 лютого того ж року, причому, саме на чергових зборах, “аби такі засідання не набули характеру засідань спеціально скликаних з цього приводу. Треба досягти того, щоб всі ці збори й засідання ухвалили резолюцію, що приєднуються до постанови Президії ВУАН... Разом з цим, надсилаємо орієнтовний календарний план і зразок резолюції, що його можна замінювати, зберігаючи: 1) засудження виступу т. Єфремова, 2) приєднання до постанови Президії ВУАН, 3) засудження спроб виправдання або недооцінку виступу Єфремова, що є, по суті, солідаризація з ним”⁸.

Надалі, як відомо, був арешт С. Єфремова і процес СВУ – Спілки визволення України, керівником якої його оголосили. Це був не лише один із перших гучних політичних процесів, який поклав початок широким репресіям в Україні; він одночасно фактично знаменував завершення певного етапу в житті ВУАН – “доби блиску”, як писала Н. Полонська-Василенко⁹.

Що ж стосується самого УНІКу та історії розвитку книгознавства в Україні загалом, оскільки саме цей інститут репрезентував українське книгознавство, то варто нагадати про сумні для цієї галузі події травня–червня 1931 р., коли відбувалося справжнє нищення книгознавства і споріднених із ним дисциплін. Зокрема, 29 травня – 1 червня відбулося засідання Київського товариства войовничих матеріалістів-діалектиків, стенограма якого, видана 1932 р., має промовисту назву “Клясова боротьба в книгознавстві”. Наводимо цитати з першої доповіді стенограми – тов. Золотарьова (так в оригіналі): говорячи про журнал “Бібліологічні вісті”, автор наголошує: “Ви тут маєте співробітництво і С. Єфремова, фашиста з СВУ” (с. 9); щодо історичних праць УНІКу, “бо в них найвиразніше виявлені й ідеалістична методологія, і національ-демократичні настановлення, уникання тем з історії більшовицької преси й гіпертрофічна увага до проблем сивої старовини. Такі є роботи С. Єфремова...” (с. 13). На с. 15: “Вже можна навіть не згадувати статей діячів СВУ – Єфремова, що за певняв, що і за Радянської влади українська книжка не припиняла “неблагоденственного існування” й не вийшла з “тісних рямців”. Майже те саме у статті Я. Керекеза в “Наукових записках” УНІК 1933 р.: “До участі в роботі Інституту книгознавства та його журналу “Бібліологічні вісті” запрошено ідеологів українського національ-фашизму, як Єфремов, що довгий час був навіть за керівника бібліографічної комісії та постійного члена Ради інституту (до 1928)”¹⁰.

Не маючи бажання наводити абсолютно всі деталі звинувачень, що містяться у цій та у подібних публікаціях, мусимо нагадати терміни, які використовувалися тоді для підкріплення звинувачень: єфремовщина; “єфремівсько-меженківська спільна теоретична позиція в питаннях історії української книги” (там само, с. 58). Одним із наслідків цієї кампанії було, як відомо, вилучення з бібліотечних фондів, крамниць не тільки видань самого С. Єфремова, який мав на той час сотні публікацій, але й тих видань, де були, наприклад, його передмови. Зі звіту бібліотекаря УНІК Слухаєвської довідуємося, що з таких книжок “повиризували” передмови, а книжки використовували надалі¹¹. До речі, через те, що співробітники не знали, чому вилучали книжки, ро-

⁸ Історія Національної академії наук України 1929–1933... – С. 21–22 (№ 3).

⁹ Полонська-Василенко Н. Д. Українська Академія наук... – С. 75.

¹⁰ Керекез Я. Шляхами націоналізму та формалізму // Проти буржуазних теорій у книгознавстві / Український науково-дослідний інститут книгознавства. Наукові записки. Том перший. – Київ, 1933. – С. 31.

¹¹ Архів УНІК: ІР НБУВ, ф. 47, од. зб. 285, арк. 7.

боту Слухаєвської визнали незадовільною. З бібліотеки УНІКу після подій 1931 р. було вилучено до 27 тисяч книжок.

Отже, в особі Сергія Олександровича Єфремова Україна втратила не тільки видатного літературознавця, вченого, громадського діяча, але й талановитого, високопрофесійного книгознавця, історика книги. Його публікації з історії української книги не втратили свого джерелознавчого та наукового значення й по сьогодні.

THE CO-OPERATION OF SERHIY YEFREMOV WITH THE BIBLIOLOGICAL INSTITUTIONS AND ORGANISATIONS (IN THE 1920s)

Halyna KOVALCHUK

*The Vernadskyi National Library of Ukraine,
62, Volodymyrska Str., Kyiv, 01033, Ukraine, tel. (044) 2881385*

The article is dedicated to the bibliological activities of Serhiy Oleksandrovych Yefremov (1876–1939), the famous Ukrainian literary scholar, academician, Vice-President of the Academy of Sciences of Ukraine in the 1920s. It deals mostly with his historical and bibliological surveys of Ukrainian book publishing at the end of the 19th – the beginning of the 20th century, and also his co-operation with the Ukrainian Scientific Institute of Bibliology and Ukrainian Bibliological Society.

Key words: Serhiy Yefremov, Ukrainian Scientific Institute of Bibliology, Ukrainian Bibliological Society, “Bibliolohichni visti”, publishing house “Vik”, history of Ukrainian book publishing.

Стаття надійшла до редакції 28.02.2008

Прийнята до друку 21.04.2008